

De siste 25 årene har norsk sakprosa blitt debattert og kritisert fra mange vinkler. Litteraturviteren Marianne Egeland kritiserte i boken *Hvem bestemmer over livet?* norske biografiskribenter for å heroisere og romantisere personene de skrev om. Forfatteren Karsten Alnæs fikk kritikk for dårlig henvisningsskikk i storverket *Historien om Norge*. Det seneste tilskuddet er boken *Partiet*. En innsideberetning om Arbeiderpartiets fall, som har ført til nye krav om et sterkere og mer journalistikk-liket etisk regelverk for bokbransjen.

The logic of journalism? The debate about non-fiction ethics in Norway

Abstract: *The Norwegian publishing industry has no ethical framework along the lines of the Ethical Code of Practice for the Press, or for that matter the Norwegian research ethics guidelines. However, since 2000, several non-fiction publications have sparked fierce ethics debates, and the question of whether the non-fiction field should have a common code of ethics has been raised several times. Non-fiction is a broad area, where many different genres, approaches and logics intersect, and journalistic, artistic and scientific principles have all been highlighted in the debate about the type of ethical guidelines that Norwegian non-fiction should follow. The preliminary result of the process is an ethical checklist, which was published by the Norwegian Association of Non-Fiction Writers and Translators in 2020.*

In this article, we explore this debate. We discuss the various understandings of professional ethics in the debate, identify which of these have had the most impact, and draw on insights and developments from the field of law. In particular, we find that the logic and mindset of journalism have played a key role in shaping the discussion.

Keywords: *Journalism, literary non-fiction, ethics, source criticism, Ethical Code of Practice for the Press, publishing industry, European Court of Human Rights*

Fagfelleverdert

Journalistikkens logikk?

Debatten om en sakprosa-etikk i Norge

Sammendrag: Forlagsbransjen har ikke noe etisk regelverk å forholde seg til av samme type som journalistikkens Vær Varsom-plakat, eller for den saks skyld de forskningsetiske retningslinjene. Men i løpet av de første tiårene av 2000-tallet har flere sakprosa-utgivelsers utløst harde etikkdebatter, og spørsmålet om sakprosa-feltet bør ha en felles etikk, har vært reist flere ganger. Sakprosa er et vidt område der mange forskjellige sjangrer, tilnærminger og faglige logikker møtes, og både journalistiske, kunstneriske og vitenskapelige prinsipper er blitt løftet frem i debatten om hva slags etiske føringer norsk sakprosa skal ha. Det foreløpige resultatet av prosessen er en etisk sjekklister som Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening publiserte i 2020. I denne artikkelen tar vi for oss denne debatten. Vi diskuterer hvilke profesjonsetiske forståelser vi finner i debatten, og hvilke av dem som har hatt mest gjennomslag, og vi trekker også inn noen innsikter og utviklingstrekk fra juss-feltet. Vi finner særlig at journalistikkens logikk og tenkesett har vært viktig i debatten.

Nøkkelord: journalistikk, litterær sakprosa, etikk, kildekritikk, Vær varsom-plakat, forlag, Den europeiske menneskerettsdomstolen.

Birgitte Kjos Fonn
Professor i journalistikk,
OsloMet
birgitte@oslomet.no

Paul Bjerke
Professor em. i journalistikk,
Høgskulen i Volda
paul.bjerke@hivolda.no

Ellen Lexerød Hovlid
Professor,
Høgskulen i Volda
ellenh@hivolda.no

Innledning

Forlagsbransjen har ikke noe etisk regelverk å forholde seg til av samme type som journalistikkens Vær Varsom-plakat, eller for den saks skyld de forskningsetiske retningslinjene. Men gjennom de første tiårene av 2000-tallet har spørsmålet om sakprosa-feltet bør ha en felles etikk, vært reist flere ganger. Etter hvert har dette utviklet seg til en til dels opphisset diskusjon om en slik etikk i så fall bør formaliseres, og i tilfelle på hvilken måte. Det foreløpige resultatet av prosessen er en etisk sjekklister som Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening publiserte i 2020.

I denne artikkelen studerer vi denne debatten, inkludert relevante enkeltsaker, og hvordan ulike aktører fra forskjellige felt har argumentert for hvilke rettigheter og forpliktelser produsenter av såkalt «litterær» sakprosa (hovedsakelig forlagspublisert sakprosa med individuell forfatter) bør ha. Et sentralt spørsmål er om det kan oppstå kollisjoner mellom forskjellige felts logikker og tilnærminger.

Vår metode er historisk. Vi analyserer fem debatter i perioden etter 2000, og trekker inn innsikter fra profesjonsteori og juss. De fem er henholdsvis diskusjonene knyttet til kildebruk og referansepraksis i Karsten Alnæs' fembindsverk *Historien om Norge* (utgitt 1996–2000); debattene om *behandlingen av menneskelige kilder* etter Åsne Seierstad megasuksess *Bokhandleren i Kabul* (utgitt i 2002); og deretter tre omganger med diskusjon på et mer overordnet nivå (men også knyttet til enkeltutgivelsers), om sakprosa-feltet burde innføre et sett med etiske retningslinjer. I disse tre rundene ble det helt konkret diskutert om forlagsbransjen skulle innføre en slags «Vær Varsom-plakat».

Debattene om Åsne Seierstads *Bokhandleren i Kabul* og Karsten Alnæs' *Norges historie* var helt sentrale

Mediehistorisk Tidsskrift nr. 39, 2023, årgang 20, s. 112-139, publisert desember 2023.

Artikkelen finnes også som del av hele utgaven av Mediehistorisk Tidsskrift nr. 01, 2024,

url: https://medietidsskrift.no/wp-content/uploads/2024/10/NMF-tidsskrift-01_2024.pdf

Artikkelen publiseres under lisensen Creative Commons CC BY-NC 4.0.

Etter terrorangrepet mot USA 11. september 2001 reiste journalisten Åsne Seierstad til Afghanistan. I Kabul ble hun kjent med en bokhandlerfamilie som hun bodde hos og skrev bok om – *Bokhandleren i Kabul*. Boken ble en internasjonal suksess, men avfødte en langvarig debatt om litterære virkemidler i sakprosa. Portrettfoto: Julie Pice.

forløpere til disse rundene. I Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforenings 40-årspublikasjon i 2018 ble de fremhevet som to av de tre utgivelsene som kunne brukes til å lære av historien for det norske sakprosamiljøet – bøker som hadde skapt særlig debatt både innad i fagforfattermiljøet og i en større offentlighet.¹ Den tredje boken som ble trukket frem, var litteraturviteren Marianne Egeland's *Hvem bestemmer over livet*, der Egeland kritiserte norske biografiskribenter for å heroisere og romantisere personene de skrev om. I motsetning til de to første skapte ikke Egeland's bok noen umiddelbar offentlig debatt,² og det som har vært av diskusjon, dreide seg om hennes tematikk, nemlig kvaliteten på norske biografier, ikke hennes etikk som forfatter. Mye tyder på at hennes bok har vært viktig for norsk biografiskrivning³ men de to over nevnte førte altså til store offentlige kontroverser om forfatterens etikk, som også er avgrensbare i tid.

De første reaksjonene på både *Bokhandleren i Kabul* og *Historien om Norge* var overveiende positive. Kritikken mot begge kom for alvor først i 2003. Til gjengjeld var «uskyldens tid» definitivt over i det norske sakprosamiljøet dette året, som *Aftenposten*-kommentator Ingunn Økland skrev da en etisk sjekkliste for sakprosa til slutt ble publisert i 2020. Også Økland trakk frem disse to utgivelsene som sentrale etikkdebatter på dette feltet.⁴

Debattene om en sakprosaetikk har funnet sted i mange fora, men vi konsentrerer oss om artikler i nyhetsmedier og tidsskrifter samt annen foreliggende litteratur. I drøftingen trekker vi også inn fire relevante rettsaker: Edderkopp-saken fra 1992,⁵ rettsaken om Bokhandlerboken fra 2011,⁶ lokalhistorie-

Faksimile av Morgenbladets forsider 7. november 2003, med starten på det som skulle bli «Alnæs-debatten». Avisen benyttet samtidig sjansen til å markere at den var i ferd med å krympe formatet. Til høyre den siste boken i fembindsserien.

saken fra 2010⁷ og Rolfsen-saken fra 2015⁸. Vi tar ikke for oss rettsreglene og hvordan disse skal praktiseres overfor sakprosa, men en del rettsavgjørelser er viktige for å forstå problematikken rundt denne typen tekster. Rolfsen-saken, om en dokumentarfilm, illustrerer blant annet at diskusjonene vi trekker opp her, også kan gjelde andre typer dokumentarisk arbeid, som film, noe vi berører senere i artikkelen.⁹ Den over 30 år gamle Edderkopp-saken illustrerer at noen av spørsmålene som berøres, egentlig strekker seg enda lenger tilbake enn til tusenårsskiftet. Rettspraksis kan også brukes til å reflektere over en fremtidig utvikling, og avslutningsvis trekker vi derfor inn noen relevante dommer fra Den europeiske menneskerettsdomstolen (EMD).

En felles etikk?

Sakprosafeltet er i utgangspunktet vidt. Det skal favne alle slags «tekster som adressaten har grunn til å oppfatte som direkte ytringer om virkeligheten».¹⁰ Selv hvis man begrenser det til å handle om «litterær sakprosa», spenner det fra essayistikk via true crime til forskning – for å nevne noe. Ifølge en anerkjent definisjon er litterær sakprosa forlagspubliserte utgivelser hvor «forfatteren henvender seg som uavhengig skribent til en allment tilgjengelig offentlighet», og der alle litterære virkemidler står til rådighet «så lenge kontrakten om den grunnleggende, direkte tilknytningen til virkeligheten er opprettholdt».¹¹ Det er altså et felt der forskjellige samfunnsområders logikker og etiske tilnærminger kan strides med hverandre. I bunnen for debatten ligger dermed ikke bare spørsmålet om

sakprosafeltet *skal* ha en felles etikk, men også om det *kan* ha en felles etikk. Hva kjennetegner egentlig en felles etikk i et felt, og hvordan skiller den seg fra andre logikker og moralske retning-slinjer? Både felt- og institusjonsteorier sier gjerne at ulike felt og institusjoner kan ha ulike *logikker*. Organisasjonsteoretikerne James G. March og Johan P. Olsen¹² snakker for eksempel om en «logic of appropriateness» i en institusjon, altså at aktørene handler slik som det «passer seg». Felteoretikerne Neil Fligstein og Doug MacAdam¹³ har lansert begrepet «conceptions of control» («intersubjektive kontrolloppfatninger») i et felt for å beskrive den dominerende tenkningen som de fleste aksepterer.¹⁴ Uten slike felles forståelser, særlig av hva som er verdifullt og etterstrebellesverdige, eksisterer det etter deres oppfatning ikke et felt i det hele tatt.

Denne tilnærmingen er imidlertid empirisk. Det handler om å beskrive hvilke normer/forståelser som eksisterer. Hvis hensikten er å *innføre en felles etikk*, er man straks inne på et annet område. Det er noe mer enn en felles logikk, som kanskje har grodd organisk frem. Samtidig er det ikke snakk om allmennmoral (i alle fall ikke bare det), for hvis det var det man etterlyste, kunne aktørene bare henvist til alminnelig moral i de debattene vi skal vise frem her – og det var aldri noe hovedpoeng. Det hjelper heller ikke å lene seg (for mye) på juridiske regler, for de er ikke nødvendigvis sammenfallende med de etiske overlegningene i et felt der aktørene for eksempel lever av å innimellom trå svært nært inn på andres liv.

En felles *logikk* for forfattere og forlag som skriver om virkelige hendelser, kan være det som er blitt kalt «virkelighetskontrakten» – det er for eksempel ikke akseptert å dikte opp hendelser og uttalelser.¹⁵ Her er man på linje med allmenmoralen, og i visse tilfeller også med jussen. Men en profesjonsetikk kan både gi unntak fra allmenmoralen og i visse tilfeller være strengere enn jussen. I tillegg kan en profesjonsetikk være mer normativ enn hva et felts logikk trenger å være – og den blir håndhevet. Det er altså et viktig skille mellom allmenmoralen, jussen, den rådende logikken i et felt og det man kan karakterisere som en mer felles profesjonell etikk, et skille det er viktig å ha med seg i det følgende, og som vi drøfter nærmere mot slutten av artikkelen.

Allvitende fortellere og manglende kilder: de første debattene

Den første av de to «historiske» debattene som ble trukket frem ved NFFO-jubileet og siden i *Aftenposten* (og også i mange andre sammenhenger), var altså *Bokhandleren i Kabul*, som Åsne Seierstad ga ut i 2002. Seierstad, en ung frilansjournalist og forfatter, reiste til Afghanistan etter terrorangrepet mot USA 11. september 2001. I Kabul ble hun kjent med en bokhandlerfamilie som hun bodde hos i fire måneder. Dette ga henne et unikt innblikk i afghansk kultur og dagligliv, og boken som fulgte av dette, ble en internasjonal suksess.

Seierstad brukte metoden «deltakende og observerende intervju». Boken var dessuten fortalt i tredjeperson og i en narrativ form som inkluderte indre monologer – altså med det som kalles et «allvitende perspektiv». Med andre ord – en svært «litterær» journalistisk reportasjebok.

Hovedpersonene, bokhandleren Shah Mohammed Rais og hans familie, hadde blitt utstyrt med pseudonym i boken. Uttalelser som forfatteren selv ga like etter at den var utgitt, tyder dessuten på at hun ikke hadde forventninger om at den skulle bli lest på så mange andre språk enn norsk. Men det ble den, og familien ble etter hvert identifisert – og kjent med at boken både hadde intime og utleverende beskrivelser av deres liv.

Allerede ved utgivelsen hadde flere anmeldere vært usikre på om boken skulle leses som skjønnlitteratur eller sakprosa.¹⁶ Da kritikken kom, ble boken for det første av mange oppfattet som orientalistisk. Kritiker Tom Egil Hverven skrev for eksempel at det ikke virket som Seierstad var klar over sine egne fordommer.¹⁷ Og ikke minst ble journalistikken trukket frem. Seierstad fikk kritikk for metoden med skjult

forteller og narrative grep. Forfatteren Walid al-Kubaisi skrev i en kronikk i det faglitterære tidsskriftet *Prosa* at Seierstad i sin iver etter å vise frem en undertrykkende kultur, skandaliserte enkeltpersoner og deres adferd, og dermed brøt både med privatlivets fred og journalistisk etikk.¹⁸ Utgivelsen bidro sterkt til oppmerksomhet om betydningen av transparenss i denne typen litterær journalistikk og sakprosa.

Etter hvert kom diskusjonene om denne boken til å dreie seg både om journalistikk og juss. Det var nettopp reglene om privatlivets fred som ble påberopt da boken senere ble gjenstand for et søksmål mot forfatteren og forlaget. Bokhandlerens kone mente publiseringen krenket hennes rett til privatliv og gikk til sivilt søksmål med krav om oppreisning fra Seierstad og forlaget. Borgarting lagmannsrett var ikke enig i at boken innebar en krenkelse av privatlivets fred.¹⁹ Dommerne la vekt på at den hadde allmenn interesse og ikke inneholdt særlig sensitive opplysninger. De påpekte også at det var overveiende sannsynlig at det som sto der «i hovedtrekk» var riktig. Saken ble anket til Høyesterett, men ble der avvist.²⁰ Men debatten om Seierstads metoder og fremstillingsform, altså etikken, har hatt stor betydning, også i forsknings- og undervisningsammenheng.

Historien om Norge ble skrevet av den velrenommerte forfatteren Karsten Alnæs og gitt ut i fem bind. Historien skulle være en lett tilgjengelig, litterær og interessevekkende fremstilling om norsk historie frem til vår tid, og med sin lette penn og sine anerkjente fortellerevner var Alnæs et naturlig valg som forfatter. Bøkene var uten noteapparat, men å skrive allmennrettede historieverk uten detaljerte kildehenvisninger var vanligere blant faghistorikere på dette tidspunktet.

Også disse bøkene fikk først gode anmeldelser, og Alnæs ble i 2001 hedret med den prestisjetunge Sverre Steen-prisen.²¹ Men høsten 2003 slo *Morgenbladet* stort opp på forsiden: «Historien om et plagiater.» Inne i avisen listet journalisten Jon Hustad opp flere passasjer i bøkene som lignet påfallende mye på andre forfatters verk.²² En langvarig debatt fulgte, både i nyhetsmedier og historiske spesialpublikasjoner. Debatten kulminerte med at Den norske historiske forening, Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening (NFF, nå NFFO)²³ og Forleggerforeningen satte ned et utvalg bestående av jurister og representanter for sakprosafeltet – det såkalte Rognstad-utvalget, etter utvalgslederen, professor dr. juris Ole-Andreas Rognstad, som fikk som mandat å «avklare de faglige, etiske og juridiske normer som bør legges til grunn for bruk av kilder i faglitterære verk, og peke på hvilke dilemmaer som kan oppstå og hvordan disse kan løses».²⁴

Rapporten fra Rognstad-utvalget, som først ble publisert i 2006, pekte på at det hadde vært svak og uklar praksis blant norske sakprosaforfattere når det gjaldt å kreditere andres verk. Utvalget skrev at debatten hadde vist

... at det ikke hersker noen samlet forståelse av når og i hvilken utstrekning man kan sitere fra offentliggjort verk, hvordan det best kan refereres til det grunnlagsmaterialet som allmenne fremstillinger bygges på, og bak denne uenigheten synes det å være en manglende forståelse for hvorfor og i hvilken grad det skal henvises presist til de kilder det nye arbeidet bygger på.²⁵

Både juss og etikk ble altså tema også i det som etter hvert fikk navnet Alnæs-debatten. Forholdet mellom juss og etikk er et stort, rettsfilosofisk tema som det er skrevet mange bøker og artikler om. At juss og etikk er to forskjellige normsett som ikke nødvendigvis sammenfaller, var et viktig poeng i Rognstad-utvalgets utredning.²⁶ Videre påpekte utvalget at de rettslige og etiske normene ofte har både forskjellig begrunnelse og forskjellig karakter. Dette er en av grunnene til at etikken i en del tilfeller er strengere enn jussen, og at de etiske normene iblant vil legge strengere begrensninger på ytringsaktørene enn de rettslige.²⁷ Som eksempel på dette trakk utvalget frem normene for vitenskapelig redelighet, som ofte

sier at man må gjøre rede for litteraturen man har brukt, uavhengig av *hva* man har benyttet litteraturen til – ideer, synspunkter, faktaopplysninger, språklig utforming, disposisjon, opplegg etc.²⁸ Utvalget påpekte at en slik plikt går lenger enn den opphavsrettslige plikten til å oppgi kilde i åndsverkloven, idet åndsverkloven ikke beskytter for eksempel idéer.

Selv om etiske og juridiske normer er forskjellige, er det likevel et samspill mellom dem, og etiske normer kan spille en rolle ved tolkningen av rettsreglene. Det gjelder særlig der lovgiver har oppstilt et vilkår om opptreden i tråd med «god skikk», men også i tilfeller der loven ikke uttrykkelig henviser til «god skikk», kan profesjonsetiske normer spille en viss rolle som rettskildefaktor.²⁹ Et eksempel på at loven henviser til «god skikk», finner vi i åndsverkloven § 29 om sitatrett, der det heter at sitering er tillatt «i samsvar med god skikk» og så langt formålet betinger. Ved avgjørelse av hva som er «god skikk», heter det i opphavsrettslig litteratur at etiske normer bør tillegges «stor betydning».³⁰ I tråd med dette mente Rognstad-utvalget at «fagetiske normer» ville være «tungveiende» ved avgjørelsen av hva som er «god skikk» etter åndsverkloven,³¹ og utvalget anbefalte særlig at «de forskningsetiske retningslinjene» skulle danne utgangspunkt for vurderingen.³²

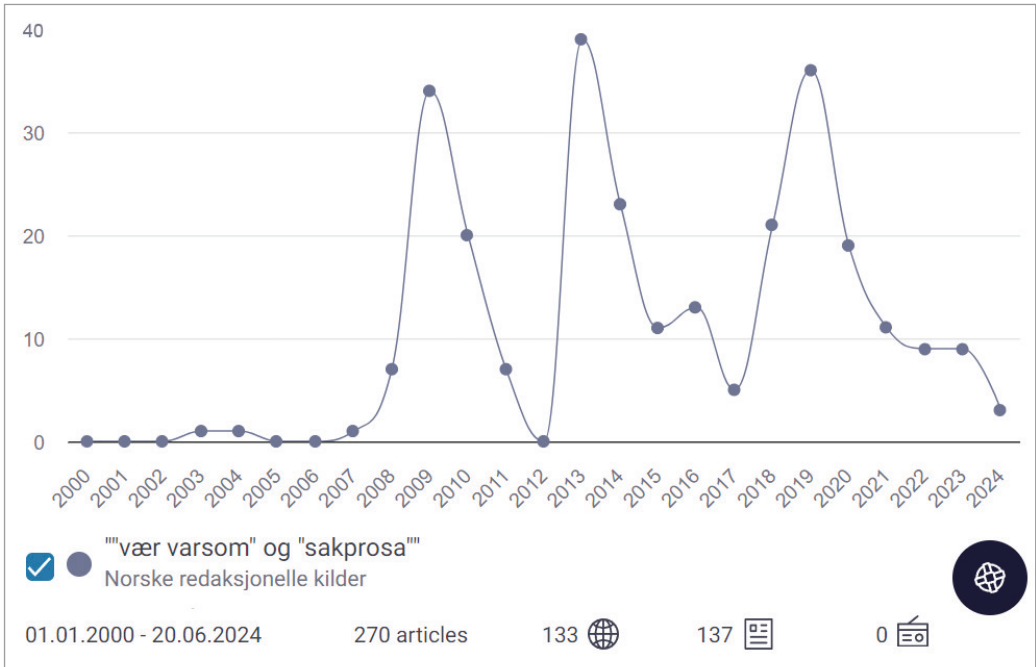
Utvalget konkluderte så med et sett med anbefalinger for kildebruk og kildehenvisninger i det de kalte «allmenne historiske fremstillinger» – som i realiteten betyr en god del bokpublisert litterær sakprosa. De brukte også begrepene «populærvitenskap» og «litterær sakprosa». Uansett gjaldt dette den typen «allmenne» fremstillinger som foregir å ha underlagt seg sakprosaens «virkelighetskontrakt», men hvor sjangrer og fremstillinger ikke er så rigide som i vitenskapelige fremstillinger. De landet på at «historiske fremstillinger på et solid faglig nivå, skrevet for et bredt publikum» slik som *Historien om Norge*, burde ha et formelt henvisningsapparat, slik som i rene vitenskapelige arbeider. Men utvalget mente også at andre typer sakprosa burde ha et system for kildeangivelse: Selv lærebøker og lettere formidling burde ha en bedre henvisningspraksis enn hva som var vanlig på dette tidspunktet, mente de.³³ Alnæs-debatten har hatt stor betydning for å sette fokus på betydningen av god henvisningspraksis og etterrettelighet også i allmenne utgivelser.

Selv om *Bokhandleren i Kabul* og *Historien om Norge* var svært forskjellige verk, og med forskjellige problemer, handlet begge om krav man måtte kunne stille til saklitterære forfattere når det gjelder etikk og kildekritikk – eller hvilke rettigheter denne typen forfattere burde ha – altså det som kan ses som den profesjonelle etikken i et felt. Allerede i forbindelse med *Bokhandleren i Kabul* og *Historien om Norge* kan vi altså se at kimene til diskusjon om etiske retningslinjer for sakprosa ble reist.

Etter Rognstad-rapporten kan man imidlertid snakke om at en reell debatt om en Vær Varsom-plakat (VVP) for sakprosa har funnet sted i tre runder, fra 2007, fra 2013 og fra 2019. Det som kjennetegner disse rundene, har vært at aktører i feltet har foreslått å etablere slike retningslinjer i forbindelse med kontroverser om spesifikke utgivelser. Forleggerforeningen satte i gang et arbeid med retningslinjer både i 2007 og 2013, mens NFFO begynte et tilsvarende arbeid i 2019.

I grafen under, som er resultat av et Retriever-søk på begrepene «vær varsom» og «sakprosa» i norske redaksjonelle kilder³⁴ mellom år 2000 og 2024, ser vi at første gangen de to begrepene opptrer sammen i dette materialet, er i 2003.³⁵ Så ser vi tydelige toppdannelser mellom 2007 og 2010, mellom 2013 og 2014, og rundt 2019–2020. Disse toppene sammenfaller med de rundene med offentlig debatt om sakprosautgivelser og periodene der forslag om etisk regelverk er blitt fremmet og til og med igangsatt. Vi skal i det følgende gå gjennom disse rundene og se på hvordan forskjellige tilnærminger har blitt løftet frem i debatten.

Figur 1. Treff på «vær varsom» og «sakprosa» i norske redaksjonelle kilder fra 1. januar 2000 til 20. juni 2024.

Første runde om etiske regler: «Journalistikk mellom stive permer»

2007 og 2008 var år med flere omstridte bokutgivelser. Flere av dem inneholdt diskutabile personomtaler, og flere var skrevet av journalister. Dette møtte kritikk fra debattanter som representerte journalistikkfeltet. *Stavanger Aftenblad*-kommentator Sven Egil Omdal foreslo retorisk at en journalist som hadde skrevet reportasjer som redaktøren nektet å trykke av presseetiske grunner, bare kunne utvide den og gi den ut som bok i stedet.³⁶ Daværende mediestipendiat ved Høgskulen i Volda, Paul Bjerke, som altså også er en av forfatterne av denne artikkelen, deltok den gangen i debatten. Han hevdet blant annet i en avisartikkel at forfatterne av en av disse bøkene ville blitt felt på i alle fall tre av Vær Varsom-plakatens punkter om innholdet hadde vært publisert i avis.³⁷ Både Bjerke og *Aftenposten*-journalist Ulf Andenæs foreslo høsten 2007 en Vær Varsom-plakat for sakprosa.³⁸ Forleggerforeningen begynte også dette året å lage et utkast til et regelverk, men det var ifølge foreningens direktør Kristenn Einarsson mer «overordnet», handlet lite om etikk og la mye ansvar på forfatteren.³⁹ Det fikk uansett ikke noen offisiell status,⁴⁰ og motargumentene var mange.

Cappelen Damms redaksjonssjef Ida Berntsen pekte for eksempel på det kunstneriske aspektet ved litteratur som en viktig grunn til å ikke ha den samme typen regelverk som journalistikken: «Litteratur er tross alt en kunstform. Den er ekspanderende og utfordrende, også som sjanger.» Hun vektla også at en bok er forfatterens ansvar, i motsetning til i nyhetsmediene: «(Litteraturen) har bare en avsender, og den er helt tydelig en subjektiv tekst.»⁴¹

Eksempler på bøker som ble diskutert i denne perioden, og som inneholdt kontroversielle private

I 2007 skrev den tidligere *Se og Hør*-journalisten Håvard Melnæs boken *En helt vanlig dag på jobben*. Den både utleverte virksomheten hos hans tidligere arbeidsgiver, og flere av personene *Se og Hør* skrev om, ikke minst kronprinsesse Mette-Marits far, Sven O. Høiby. Høiby var involvert i en rekke oppsiktsvekkende mediehistorier og nesten-skandaler, noen av dem med god hjelp av *Se og Hør*-journalistens iscenesettelse. Bildet viser skuespilleren Ingar Helge Gimle i rollen som Høiby i filmen som siden ble laget over boken.

opplysninger, karakteristikk eller anklager, var journalisten Håvard Melnæs bok *En helt vanlig dag på jobben* om *Se og Hørs* behandling av blant andre kronprinsessens far Sven O. Høiby, forlaget Kagges historie om det kortlivede nyhetsmagasinet til *Dagbladet*, *Memo*, skrevet av to journalister som hadde jobbet i *Memo*, historien om Redningsselskapet, skrevet av journalisten Lars Sigurd Sunnanå, og journalisten og aktivisten Hege Storhaugs Mia Gundersen-biografi.

Samtidig ble det utgitt bøker med lignende informasjon skrevet av journalister, som ikke høstet like mye kritikk. Journalisten Frank Rossaviks Einar Førde-biografi fra 2007 inneholdt private detaljer om et elskerinne-forhold. Dette nådde absolutt offentligheten, men kan ikke sies å ha vært det viktigste ved motakelsen, ettersom boken fikk Brageprisen. I forordet kommenterer dessuten Rossavik indirekte hva hans journalistiske bakgrunn tillot ham å gjøre, og ikke.⁴² Senere deltok han eksplisitt i debatten, og sa blant annet at å ha Vær Varsom-plakaten i ryggen gjorde ham tryggere på hva han kunne og ikke kunne skrive.⁴³

Debatten fortsatte utover i 2008 og 2009 i nyhetsmedier, tidsskrifter og på møter. I *Prosa* pekte Ida Berntsen på at det ikke bare var journalister som skrev disse bøkene, og mens Vær Varsom-plakaten er felles retningslinjer for en yrkesgruppe, måtte forleggere i så fall vurdert «for eksempel journalisters, politikeres, atomfysikers, historikers, juristers og poeters arbeid etter ensartet standard».⁴⁴ Samtidig understreket hun forfatterens individuelle posisjon. FrP-politiker Carl I. Hagen hadde blant annet omtalt Venstre-leder Lars Sponheim som en «drittsekk» i sin selvbiografiske *Ærlig talt* som kom ut i 2007. Poenget er at når det står i boken til Hagen, er det Hagen som sier det, mens når en journalist i *Dagbladet* siterer det, er det *Dagbladets* ansvar, mente Berntsen.⁴⁵ I *Aftenposten* skrev Berntsen videre at en Vær Varsom-plakat for sakprosa ville

I Hege Storhaugs biografi om Mia Gundersen står det et par avsnitt langt ute i boken om at hun en gang overnattet i samme seng som Kjell-Inge Røkke. Det ga store oppslag i tabloidavisene, noe som åpenbart ville vært i strid med Vær Varsom-plakaten om de hadde vært publisert først i avis.

fremstå som skolemesteraktig pirk, komplett uegnet til formålet. Som vel å merke ikke er å frembringe sannhet og anstendighet, men å lage en god bok (de to tingene er ikke nødvendigvis det samme). Litteraturens største kvalitet er nemlig at dens grenser – i konvensjonell forstand – ikke finnes.⁴⁶

Bjerke svarte med å hevde, som Omdal, at mange av utgivelsene i realiteten var «journalistikk mellom stive permer», og at forlagsbransjen ga seg selv unntak fra allmenmoralen uten noen profesjonsetisk begrunnelse basert på et samfunnsoppdrag.⁴⁷ Rossavik skrev i sitt innlegg at hans egne bøker i alle fall «strengt tatt (var) journalistikk mellom to permer».⁴⁸

Pressens representanter talte altså om journalistikkens etiske idealer, men parallelt med dette ble pikante, men gjerne irrelevante detaljer som forlagene ikke hadde luket vekk fra sakprosbøker, hovedoppslag i avisene. Hege Storhaugs Mia Gundersen-biografi var et godt eksempel på dette, og den kom midt oppe i den første runden med VVP-debatt. To helt uvesentlige avsnitt et stykke ut i boken om at Gundersen hadde overnattet hos finansmannen Kjell Inge Røkke på Aker Brygge ble til toppoppslag i *Dagbladet* og *VG*. Påstandene var isolert sett nokså åpenbart i strid med VVP – men avisene forsvarte seg med at saken allerede var kjent i offentligheten gjennom boken og derfor kunne omtales.⁴⁹

Også i bokbransjen var det forskjellige oppfatninger. *Prosa*-redaktør Karianne Bjellås Gilje kommenterte

debattene i to ledere høsten 2007 og høsten 2008. I den første understreket hun behovet for å vurdere bokbransjens kjørerregler nærmere. I den andre gikk hun lenger og foreslo at NFF og forlagene begynte konkret å diskutere hvilke muligheter som fantes for å utvikle et slikt regelverk.⁵⁰

En beslektet debatt foregikk i forfatterorganisasjonene. I 2007 ble det fremmet forslag om å innlemme sakforfatterne i formidlingsorganisasjonen Forfattersentrum, som da bare var åpen for skjønnlitterære forfattere. Forslaget falt. I 2010 søkte de to sakprosaforfatterne Ivo de Figueiredo og Morten Strøksnes om opptak i – den skjønnlitterære – Norsk Forfatterforening, og fikk avslag. Saken kom opp på nytt i Forfattersentrum i 2014, som da åpnet for en del typer litterær sakprosa.⁵¹ I bunnen for disse diskusjonene ligger det samme poenget som Berntsen gjorde, om at også saklitteratur kan være *kunst* (og i praksis dermed ikke kan begrenses av journalistisk profesjonsetikk).⁵²

Fra denne perioden er det også verdt å nevne en relevant rettsavgjørelse fra Høyesterett som gjaldt en bok.⁵³ Som litteraturviter Marianne Egeland påpeker i en artikkel om denne saken, har vi ikke mange dommer fra Høyesterett som handler om bøker.⁵⁴ I denne dommen måtte Høyesterett ta stilling til om en forfatters omtale av ekskona i en lokalhistorisk bok innebar en krenkelse av hennes privatliv. Høyesterett karakteriserte boken som «lokalhistorisk», men sa også at den hadde et «selvbiografisk preg». Blant annet under henvisning til dette kom Høyesterett til at det *ikke* forelå en krenkelse av privatlivets fred. Egeland har kritisert Høyesterett for manglende sjangerforståelse og sammenblanding av sjangre i denne dommen, og mener dette har fått forplante seg til senere utlegninger av dommen og til avveininger mellom ytringsfrihet og privatlivets fred. Egeland setter spørsmålstegn ved dommernes kunnskap om litterære sjangre og er kritisk til argumentasjonen i dommen, men er samtidig påpasselig med å påpeke forskjellen mellom juss og etikk: Det kan «stille seg annerledes» med etikken og den allmenne rettsfølelsen enn med jussen.⁵⁵

Andre runde om etiske regler: Konkret forslag fra forleggerne

Den neste toppen kom i 2013. Den var særlig knyttet til journalisten Marit Christensens bok om moren til terroristen Anders Behring Breivik. Breiviks mor var alvorlig syk da boken ble skrevet, og underveis i arbeidet trakk hun seg fra avtalen om å medvirke, men den ble likevel publisert.⁵⁶ En omfattende debatt handlet igjen om hvilke krav man kan stille til journalister som skriver bøker.

Presseorganisasjonene hadde i liten grad deltatt i debattene i den første runden. Men etter Christensens bok kom journalistene på banen med full tyngde, og debatten ble omfattende. Siv Janne Nateland skrev masteroppgave i nordisk litteratur om mottakelsen av *Moren*. Hun fant at debatten utspilte seg i 15 sentrale aviser og NRK,⁵⁷ og at spørsmålet om etiske retningslinjer eller et PFU (en selvdømmeordning, som Pressens faglige utvalg) for sakprosaavgivelser var det mest omfattende.

Debatten begynte i nyhetsmediene allerede før boken forelå. I front sto daværende leder i Norsk Presseforbund, Kjersti Løken Stavrum, som uttalte i et intervju at «det er på høy tid at forleggere og forfattere får et etisk regelverk og et eget etisk råd».⁵⁸ Hun fulgte opp med å si at hun ikke utelukket at PFU-sekretariatet ville vurdere boka dersom den ble klaget inn.⁵⁹ På et møte arrangert av NFFO noe senere modererte hun seg noe:

Mitt anliggende er ikke å inspirere forlagsbransjen til å innføre en ordning á la PFU. Altså; det viktigste er ikke å få noen «dømt» eller kritisert. Det viktigste er å utarbeide retningslinjer som er noe å støtte seg til i krevende research og skrivefase når forfatteren ofte sitter alene med vanskelige vurderinger. Pressens etiske regelverk hindrer ikke ytringsfrihet. Det sikrer etisk bevisste vurderinger.⁶⁰

I debatten var pressens folk helt dominerende. I de store avisene deltok flere tungvektene, både tidligere og nåværende redaktører. Tidligere redaktør Bernt Olufsen skrev for eksempel i sin spalte i VG at

I 2013 ga Aschehoug ut journalisten Marit Christensens bok om moren til Anders Behring Breivik, Wenche Breivik. Wenche Breivik, som var alvorlig syk da boken ble skrevet, og døde før den kom ut, forsøkte å trekke seg fra samarbeidet, men den ble likevel publisert. *Moren* utløste en stor debatt om det etiske i sakprosa-bøker.

Tidsskriftet *Memo* ble en kortlivet affære for Avishuset Dagbladet. Etterpå skrev Sigurd Smidesang Rønningen og Reidar Mide Solberg historien om tidsskriftet. For over 15 år siden var dette en av de omstridte bøkene som avfødte diskusjoner om en Vær Varsom-plakat for sakprosa.

(j)ournalister som påberoper seg et samfunnsoppdrag bør akseptere og bli vurdert mot pressens etiske regelverk enten de ytrer seg i bokform eller i artikler. Det samme bør redaktører. Forlag som utøver redigerende makt, anser seg høyt hevet over dette. (...) Når PR-bransjen nå vil utarbeide nye etiske retningslinjer, er det kanskje på tide at også forlagsbransjen gjør det samme? Eller i det minste aksepterer å la sin sakprosa bli vurdert etter 'Vær Varsom-plakaten'?⁶¹

I alt ble et PFU eller en VVP for sakprosa tatt opp i 27 av 40 debattinnlegg. Nateland mener også at dette temaet var det mest polariserende av alle diskusjonene om boken. På nei-siden fant man flere forfattere, som de over nevnte Ivo de Figueiredo og Morten Strøksnes, men det var også eksempler på pressefolk som var negative til en slik regulering. Noen jurister deltok også i denne debatten: Daværende førsteamanuensis i juss Morten Kinander og professor Geir Woxholth kalte i et debattinnlegg boken et «etisk og juridisk totalhavari». ⁶² Wenche Breiviks advokat Hans Martin Graasvold sa på nyhetsplass i VG at Christensen hadde tilegnet seg materialet «under bristende forutsetninger». ⁶³ Forlagsredaktøren for *Moren*, Kari Spjeldnæs i Aschehoug, kom ikke med før mot slutten av debatten, men hevdet da at forlaget

hadde gjort nøye forhåndsvurderinger, og at informasjonen i boken veide tyngre enn personvernet.⁶⁴

I 2012–2014 ga den tidligere journalisten Eirik Veum ut tre krigshistoriebøker hvor han navnga over tusen norske statsborgere som gjorde tjeneste ved det tyske sikkerhetspolitiet under andre verdenskrig. Noen var provokatører eller informanter, mens noen av de 1145 navngitte hadde mer underordnede oppgaver, som sjåfører eller tolker. Pårørende var ikke informert før publiseringen. Både historikere og pressefolk reagerte med kritikk mot disse bøkene.⁶⁵

Høsten 2013 hadde styret i Den norske Forleggerforening igjen begynt arbeidet med et forslag til et felles sett med retningslinjer til bruk i forlagene.⁶⁶ Retningslinjene fikk tre imperativer: Vær grundig, vær varsom og vær modig. Forlagene skulle blant annet arbeide «grundig og etterrettelig med kilder og kildehengivelser», som hovedregel identifisere kilder, men holde identifikasjon tilbake dersom det var gode grunner for det. Kildegrunnlaget skulle alltid være «bredt og relevant», og det var god skikk å gjøre premissene klare for intervjuobjekter, kilder og kontakter. Forlagene skulle videre være varsomme, gi anledning til tilsvar eller innsyn og vise særlig hensyn overfor personer som «ikke kan ventes å være klar over virkningen av sine uttalelser» og så videre. Med andre ord var det flere formuleringer og ikke minst idealer i forslaget som man kjenner igjen fra journalistetikken. Men det ble også lagt vekt på «viljen til å utfordre fastlåste forestillinger, sikre samfunnets hukommelse og gi rom for ny kunnskap, kritisk opposisjon og kunstnerisk nyskaping».⁶⁷

I intervju med *bok365.no* i februar 2014 sa Forleggerforeningens direktør Kristenn Einarsson at en av de tingene Forleggerforeningen hadde tatt utgangspunkt i, var VVP,⁶⁸ men i en kronikk i *Aftenposten* samme dag presiserte han at forslaget ikke kunne sammenlignes med Vær Varsom-plakaten. «Forholdet mellom forfatter og forlag er grunnleggende forskjellig fra forholdet mellom journalist og avis. I forlagsbransjen er forfatteren primærforvalteren av opphavsretten til verket og den viktigste avsenderen av budskapet», skrev Einarsson, det samme argumentet Berntsen hadde brukt i den første runden med debatt noen år før. Han skrev også at de etiske retningslinjene derfor først og fremst skulle «rettleder forlaget i deres arbeid». Forslaget var dermed vesensforskjellig fra profesjonsetikkens transparente og bindende karakter.

Einarsson understreket også at forslaget bare gjaldt sakprosa. Foreningen hadde vært oppmerksom på tendensene til sjangerglidning mellom skjønnlitteratur og sakprosa, men kom til at det problemet måtte avklares i hvert enkelt tilfelle. Einarsson understreket at litteraturens «form og innhold» uansett måtte være «friest mulig».⁶⁹

Forslaget ble sendt på høring. Igjen utkrystalliserte det seg tydelige for- og motstemmer. Motstemmene pekte på, som Aschehougs Kari Spjeldnæs, at forlag og forfattere hadde god tid til å sikre etikken, og at det heller ikke var generelt mange overtramp i bøker. Forfatteren Ivo de Figueiredo pekte også på at de som var, hadde en tendens til å bli håndtert av en kritisk offentlighet.⁷⁰ Han pekte videre på risikoen for at journalistikken koloniserte sakprosafeltet:

(S)elv om vi ønsker regulering av trafikk, agurkstørrelser og medarbeidersamtaler i arbeidslivet, vil noen av oss mene at det er desto viktigere å bevare kunstens og det intellektuelle feltets relative frihet. Det er etter min oppfatning denne friheten som trues av (kravet) om et etisk regelverk og -råd for sakprosaen. Journalister og pressefolk utgjør et sterkt laug i Norge, med en klar profesjonsidentitet og selvbevissthet. Men pressen er ikke bare et eget laug, den avgir også med jevne mellomrom forfattere til litteraturen – noen av de beste, faktisk. Med denne utvekslingen mellom pressen og den frie litteraturen, risikerer vi at den første projiserer sine egne problemer – og løsninger – på den siste.⁷¹

En annen motstemme var den nye redaktøren i *Prosa*, Sindre Hovdenakk. Mens forgjengeren Gilje hadde

vært forholdsvis positivt innstilt i 2007–2008, var Hovdenakk langt mer negativ: Et regelverk ville « redusere norsk sakprosas mulighet til fortsatt å utvikle seg på et fritt og uavhengig grunnlag », mente han, og fortsatte: « Prosa defineres ifølge min ordbok som 'fri og ubunden skrift'. Slik må det fortsatt være. »⁷²

Overordnet kan man si at den ene fløyen, i hovedsak med utgangspunkt i journalistikk, argumenterte langs to linjer, for hensynet til ofrene for negativ eller intimitetskrekkende omtale og at retningslinjer ville gjøre sakprosaen bedre, fordi den tvinger forfattere til å forholde seg til en slags « list » som det også er mulig å gå over eller rundt hvis man kan begrunne det etisk.

Den andre fløyen argumenterte med en form for kunstlogikk, der kunsten nettopp ikke skal ha grenser. Dette er imidlertid ikke den eneste synet på forholdet mellom kunst og etikk. Tvert imot har filmviteren Anne Gjelsvik påpekt at det er vanlig å operere med en hovedmotsetning mellom to syn, et moralistisk ståsted og estetisisme (eller autonomisme): « eller litt forenklet sagt mellom en posisjon som er for, og en som er imot en etisk kritikk av kunst. »⁷³ I tillegg ble det mer overordnet argumentert med ytringsfriheten. Debattantene vektla også at det var vesentlige forskjeller mellom forfatterskap og journalistikk, som tempo, ansvar og ansettelsesforhold.

Det endte med at Forleggerforeningens årsmøte i 2014 avviste forslaget om et etisk regelverk. I Forleggerforeningens årsrapport for 2014 beskrives det slik:

Spørsmålet om etiske retningslinjer og mulige konsekvenser for medlemsforlagenes utøvelse av ytringsfriheten har blitt behandlet i 2014. Forleggerforeningen valgte å øke bevisstheten om etiske problemstillinger gjennom jevnlig diskusjoner internt og i offentligheten, snarere enn å formulere retningslinjer som kunne føre til utilsiktede begrensninger av ytringsfriheten.⁷⁴

Forleggerne publiserte i stedet et dokument om forlagenes ansvar og etiske refleksjoner. I dag står det blant annet under headingen « Ytringsfrihet og trykkefrihet » på Forleggerforeningens hjemmeside at forlagene gjennom sine utgivelser « utfordrer (...) fastlåste forestillinger, de sikrer samfunnets hukommelse, og gir rom for ny kunnskap, kritisk opposisjon og kunstnerisk nyskaping. Å styrke ytrings- og trykkefriheten og arbeide mot sensur er et samfunnsansvar forlagene tar på alvor ». Betydningen av å være modig og grundig understrekes tidlig i dokumentet, mens varsomhet bare nevnes én gang. Det påpekes også at forlagenes egen praksis i seg selv kan bidra til å flytte de etiske grensene.⁷⁵

Tredje runde om etiske regler: True crime-bølgen gir sjekkliste

Tredje runde kan tidfestes til 2019–2020. Nye utgivelser skapte debatt. I løpet av et halvt år fra 2018 til 2019 ble blant annet tre bøker skrevet av kjendiser og bloggere krevd stanset. Influenseren Anniken Jørgensen hadde skrevet en selvbiografisk bok der en tidligere bekjent opplevde seg uthengt. Influenseren Aylar Lie reagerte på innhold i en bok av og om Petter Northug, *Min historie*. En som var omtalt i en annen utgivelse, i Anne Brith Davidsens *Kvinner som hater kvinner*, engasjerte advokat. Juristen Hans Petter Graasvold, som flere ganger hadde argumentert for en Vær Varsom-plakat, foreslo igjen dette i forbindelse med disse sakene.⁷⁶

I 2018 kom også Marte Michelets *Hva visste hjemmefronten?*, som skapte en annen type debatt om sakprosaetikk. Boken var en historisk fremstilling, men skrevet av en journalist. Den ble markedsført som en omskriving av historien om motstandsbevegelsens meritter, fordi den hadde sviktet de norske jødene. Boken hadde et omfattende noteapparat, men i debatten som fulgte, fikk Michelet kritikk av forskere for en rekke sider ved sitt kildearbeid, som at sitater var kuttet på måter som ga misvisende inntrykk, at opplysninger var endret slik at de ikke samsvarte med den oppgitte kilden, de var ikke i tråd med

Hva visste hjemmefronten av Marte Michelet som utkom i 2018, skapte en fire år lang føljetong av bøker, motbøker, tilsvaer og debatt.

Motboken til Elise B. Berggren, Bjarte Bruland og Mats Tangestuen, *Rapport fra ein gjennomgang av hva visste hjemmefronten*.

kilden, det kunne være feil sidehenvisninger, eller ingen henvisninger overhodet.⁷⁷ Det som fikk navnet «Michelet-debatten», pågikk i alle fall i fire år, med flere bøker og motbøker involvert.

Samtidig hadde en rekke true crime-bøker skapt mye debatt, og det var direkte utløsende for en ny runde om VVP for sakprosa. Disse var blant andre journalisten Bjørn Olav Jahrs mye omtalte bok om Baneheia-saken, Torgrim Eggens bok om rettssaken mot politimannen Eirik Jensen, og Jon Gangdals *Angelica*, om en 13 år gammel jente som døde av anoreksi etter angivelig omsorgssvikt.⁷⁸

Høsten 2018 skrev journalist og sakprosaforfatter Simen Sætre en artikkel i *Prosa* med tittelen «Forlagenes etiske følerer».⁷⁹ Han tok utgangspunkt i true crime-bølgen, der det blir publisert bøker og dokumentarserier som ofte har den funksjonen at de «frikjenner» dømte personer. Sætre nevnte alle de ovennevnte og argumenterte for at i alle tilfellene forsvarte forfatterne en part mot angivelig urett i rettssystemet.

Dette kan dermed ha stor offentlig effekt, skrev Sætre, som mente det var

påfallende at sympatien alltid rettes mot de som også er forfatternes viktigste kilder. Alle som har jobbet med en sak over tid, vet hvor tette forhold man inngår med slike kilder. Man møter dem igjen

Marte Michelets bok *Tilsva* var som tittelen antyder et tilsva fra Michelet til motboken "Rapport frå ein gjennomgang av *Hva visste hjemmefronten*".

omdømme, har vi allerede et problem. Hvis noe skal begrense hva jeg skriver i en bok, vil jeg vite hva det er. Å stå for noe uten å si det høyt er feigt.⁸¹

På nyåret i 2019 publiserte journalisten Hugo Lauritz Jenssen boken *En samisk verdenshistorie*. *Morgenbladets* anmelder Bernhard Ellefsen skrev at han hadde hatt forventninger til boken, som hadde «lyst fra vårens boklister som en av årets absolutt mest interesse- og appetittvekkende utgivelser». Men når det kom til stykket, var Ellefsen dypt kritisk til Jenssens kildearbeid og noteapparat, som var omfattende, men som ifølge Ellefsen ikke tålte nærmere gransking. Ikke minst besto en stor del av boken av «omfattende og skruppelløs bruk av (...) funn, fremstillingsform, ord, historiske fotografier og sitater fra samtiden» som Ellefsen argumenterte for at var hentet fra forskeren Cathrine Baglo – i den grad at det rett og slett var «uakseptabelt». Ellefsen konkluderte med at «(s)vermen av fotnoter blir en slags *røykteppe* som dekker over for det faktum at denne tykke boken i *ekstremt liten grad* bygger på arbeid med primærkilder, og at selv fremstillingen ofte er hentet fra andre».⁸²

Både *Hva visste hjemmefronten* og *En samisk verdenshistorie* representerte en ny omdreining i debatten som hadde pågått siden *Historien om Norge* – og understreket dermed prinsippet om at det heller ikke var nok med kildeangivelser, men at det også forutsatte redelig og kompetent bruk.

og igjen, blir kjent med dem, det kan være vanskelig å frigjøre seg. (...) Kildene har på sin side brukt masse tid på forfatteren, de har sin agenda, om forfatteren da vender seg mot dem, vil det føles som et svik. Når jeg leser, spør jeg meg om forfatterne har stått fritt til å endre ståsted, om sympatien har kommet før oppdraget/prosjektet, om de har kunnet endre narrativ. For narrativet trenger seg også på. Skurker, helter, ofre. Fortellingen trenger det, den skal ha driv og karakterer.⁸⁰

Sætre kommer, i likhet med mange andre som har engasjert seg til fordel for etiske regler, fra journalistikken, men mente kravene om en Vær Varsom-plakat for sakprosa var en avsporing.

Dette handler i stedet om at forlagene tilkjenner hvilke prinsipper de allerede gjør sine etiske vurderinger etter. Avgjørelsene tas, men vi vet ikke hvordan. Hvis etikken som forlagene styrer etter, er konsistent og prinsipiell, slik de ofte hevder, skulle det ikke være vanskelig å skrive den ned. Hvis den derimot er sprikende og partikulær, innebærer redaktørens engstelse, uklare advokatuttalelser og hensyn til forlagets

Bildetekst: Hugo Lauritz Janssens bok *En samisk verdenshistorie* fikk hard kritikk da den ble publisert i 2019. Kritikerne Bernhard Ellefsen i *Morgenbladet* mente boken både i tekst og bilder lå for tett opp til en doktoravhandling (faksimile *Morgenbladet* 22. mars 2019). Bildet i faksimilen er fra reklamen for en dyrepark i Stellingen, der ledelsen i 1910 hentet inn 20 finske samer. Det er gjengitt på s. 157 i *En samisk verdenshistorie*.

Samtidig utløste altså true crime-bølgen den tredje runden om sakprosaens etiske regler. Denne gangen ga debatten resultater. På et debattmøte arrangert av NFFO våren 2019 tok forlagsredaktør Tuva Ørbeck Sørheim i Kagge opp tråden, med et foreløpig forslag til retningslinjer. Møtet diskuterte om foreringen burde «jobbe for å få på plass en etisk sjekkliste for forfattere», noe flere forlagsrepresentanter nå var positive til.⁸³

Resultatet ble at NFFO satte ned en komité for å utarbeide en etisk sjekkliste. I vedtaket het det:

Utgangspunktet er generell sakprosa for eit allment publikum, men det er ikkje umogeleg at forfattarar av andre typar bøker kan ha nytte av lista. Me vil understreke at det ikkje er snakk om å lage eit strengt sett med reglar, men ei liste med opne spørsmål. Lista skal vere til hjelp for forfattarar som opplever etiske dilemma i skrivinga si. Særleg omsynet til tredjepersonar og kjeldepraksis ser ut til å innebere mange problemstillingar og mykje uvisse for tida.⁸⁴

Ansvarer ble dermed flyttet fra bransjen og omdefinert fra ønske om en profesjonsetikk til gode, men forpliktende råd til forfattere. Sjekklisten ble lansert 25. februar 2020, blant annet med en kronikk i *VG*,

En samisk verdenshistorie ble omstridt på grunn av kildebruken.

til motstanderne ryddet av veien. Men diskusjonen var langt fra over.

Omtrent samtidig som sjekklisten ble til, publiserte tidligere Ap-nestleder Trond Giske ektefelle Haddy Njie boken *Dagbok 13. desember–13. februar*, der hun beskriver sin opplevelse av striden rundt ektemannen. Varslerne i Giske-saken oppfattet boken som et «bakholdsangrep», og det førte til ny debatt der det blant annet kom nye krav om en etikkplakat for sakprosa – fra debattanter som tydeligvis ikke visste at dette arbeidet allerede var i gang.

To dager før sjekklisten skulle publiseres, skrev imidlertid det samme komiteemedlemmet som signerte kronikken, Trygve Aas Olsen, en kritikk av Njies bok på debattsidene i *Prosa*. Her hevdet han at boken bryter minst fem punkter i Vær Varsom-plakaten.⁸⁶ Dette ble brukt som et argument for den nye sjekklisten.

Simen Sætre, hvis artikkel var utgangspunkt for at det nå var i ferd med å bli laget en sjekkliste, skrev på sin Facebook-side at Olsens syn ville gjøre sjangeren «memoir» tilnærmet umulig:

Når Haddy Njie skriver dagbok/memoir, så kan man for eksempel ikke kritisere henne for å ha 'brukt sin ektemann som hovedkilde'. Man kan mislike prosjektet, men det er altså helt tydelig. Det handler om å formidle så ærlig og direkte som mulig hvordan det var å være inne i den 'bobla' som hun og Giske var i mens metoo-sakene pågikk. Og der er jo Giske en hovedkilde. Prosjektet ER subjektivitet. Prosjektet ER også å vise fram hvilken informasjon de hadde, og agerte etter, og reagerte på.

signert komiteemedlemmet Trygve Aas Olsen på vegne av komiteen. Den begynte slik: «Når skiløpere, bloggere og programledere skriver bøker om sitt forhold til andre mennesker, kan mye gå galt. Likevel trenger vi ingen Vær Varsom-plakat for forlagsbransjen.»

Vær Varsom-plakaten, fortsatte kronikken, «er et etisk regelverk for redaktørstyrte medier. Der bestemmer redaktøren hva som skal publiseres, og har det juridiske ansvaret for det. Hun eller han kan instruere sine journalister til å følge reglene i etikkplakaten.» Forfattere kan ikke «instrueres til å skrive slik eller sånn», og derfor kan ingen «tvinge dem til å følge noe etisk regelverk. Siden Vær Varsom-plakaten er et slikt regelverk, passer den dårlig for forlagsbransjen». Kronikken pekte også på at det hadde vært gjort flere forsøk tidligere på å lage etiske retningslinjer for sakprosa. «Alle har av ulike grunner mislyktes. Vår sjekkliste stiller bare spørsmål, svarene er det forfatterne og forlagene selv som må gi. Vi tror det er best slik. Den som bruker sin ytringsfrihet må selv ta sitt ytringsansvar.»⁸⁵

«Bryter med VVP»

Sjekklisten er ikke et regelverk, men råd. Den binder ingen, den har ingen sanksjonsmuligheter. På den måten ble flere av de viktigste argumentene

Hvis det inne i denne bobla ble oppfattet som Giske var totalt uskyldig i alt han ble anklaget for, så er det den sannheten som skal formidles i en slik bok, om det så skulle være ravende galt.⁸⁷

Flere i journalistikk- og sakprosamiljøet kom med lignende synspunkter. Frank Rossavik, nå i egenskap av *Aftenposten*-kommentator, var kritisk til en del av innholdet i Njies bok, men konkluderte også med at den var «legitim»: «Den forteller om den sterke belastningen Giske og hun er utsatt for – på deres egne premisser. Dessuten bringer boken frem nyanser om varslingssakene. Trolig er ikke alt som har nådd offentligheten om hva Giske skal ha gjort, korrekt», skrev Rossavik.⁸⁸

Journalistikkens logikk

Både Vær Varsom-plakaten, Rognstad-rapporten og de forskningsetiske retningslinjene ble lagt til grunn i arbeidet med en etisk sjekkliste. I tillegg er det referert til flere sentrale lovparagrafer: Grunnlovens § 100, straffelovens § 185 og 267, åndsverkloven § 29 og skadeerstatningslovens § 3-6a. Likevel er det mye som tyder på at det er journalistikkens logikk som i størst grad har påvirket retningslinjene.

Formuleringene i denne sjekklisten er stort sett ikke lik VVP, slik situasjonen var med forslaget fra Forleggerforeningens styre i 2013/14. Ser man på sjekklisten som helhet, ser man likevel noen tydelige fellestrekk.

For det første balanseres ytringsansvar veldig tydelig mot ytringsfrihet. Videre er personvernet langt sterkere ivaretatt i retningslinjene enn det ville vært i en «kunstnerisk» logikk, men svakere enn i de forskningsetiske retningslinjene. Blant annet stilles det i et av punktene spørsmål om hvordan forfatteren og forlaget begrunner at personer må «'må tåle' negativ omtale»,⁸⁹ et begrep som ofte brukes i journalistikk.

Dokumenterbarkravet er på et helt annet nivå enn i en kunstnerisk logikk, ikke bare gjennom tydelige krav til «god skikk» i kildebruk og -gjengivelse, men også gjennom spørsmål om det går klart frem hva som er fiksjon, og hva som er fakta. Det stilles også spørsmål om hvordan påstander om at en bok «formidler forfatterens 'subjektive sannhet'», kan forsvares.⁹⁰ Dokumenterbarkravet er likevel mye svakere enn i de forskningsetiske retningslinjene.

Til gjengjeld er offentlighetens interesse sterkt vektlagt, som i journalistikk, mens dette aspektet er svakere formulert i forskningsetikken: «Forskning har en *verdi i seg selv* som kilde til ny og bedre innsikt, og forskning *kan* (begge deler vår utheving) være nyttig i mange sammenhenger i samfunnet.»⁹¹ Også i en kunstnerisk logikk vil kunsten ha en egenverdi, mens offentlighetens interesse er selve begrunnelsen for journalistikken.

Samfunnets behov er sterkere vektlagt i forskningsetikkens avsnitt om forskningsformidling. Til gjengjeld understrekes her kravet til «saklighet» i kommunikasjon til allmennheten (som i forskning som kommuniseres til forskerfellesskapet). Riktignok er forskningens saklighetsnormer «forenelig med bruk av retoriske virkemidler, humor og spissformuleringer»,⁹² men sakprosa-sjekklisten tillater likevel mer spillerom. Den ber om oppmerksomhet rundt hvilken effekt virkemidler som «dramatiserte scener, et allvitende fortellerperspektiv» eller «gjengivelse av tanker, følelser og indre monologer» har⁹³ – virkemidler det skal mye til at man finner i forskningsformidling. Ingen av disse virkemidlene, eller diskusjonen om dem, er imidlertid ukjente i journalistikk.

I alt tyder balansen mellom varsomhet, etterrettelighet og hensynet til offentlig interesse på at selv om retningslinjene ikke er noen Vær Varsom-plakat, er det den presseetiske tenkningen de ligger tettest opptil. Vi ser også at diskusjonene gjennom årene i stor grad har vært ført med utgangspunkt i journalistikk, og at journalistikkens representanter i økende grad har gjort seg gjeldende i debatten. I tillegg

er det ingen tvil om at en vesentlig andel av de forfatterne som debatten har handlet om, er journalister eller har bakgrunn som journalister. Det kan være at en del av debatten derfor også har vært et forsøk på å «holde orden i eget hus» i pressen.

Det er også verdt å merke seg at samtidig som den over nevnte NFFO-oppnevnte komiteen konkluderte med at forlagsbransjen *ikke* bør ha en Vær Varsom-plakat, gikk altså et medlem av komiteen ut med en kronikk der han knyttet sin kritikk av Haddy Njies forlagspubliserte bok tett til Vær Varsom-regelverket.

Det er ingen direkte referanser til kunst i sjekklisten (utover begrepet «skjønnlitterære virkemidler» og spørsmålet om fiksjon og fakta), eller i referanselisten som følger med sjekklisten. Men det som fortsett vitner om en kunstlogikk, er at listen er en «uforpliktende» sjekkliste. Den binder ingen. Den skiller seg dermed vesentlig fra Vær Varsom-plakaten og andre typer profesjonsetikker. Årsaken er trolig at å binde en ikke-profesjon til en profesjonsetikk, ikke er mulig. Men den handler om frihet under ansvar, og hvis den blir brukt, vil den likevel legge begrensninger på aktørene.

Profesjonsetikk og profesjon

Diskusjonene som har vært, illustrerer ulike tilnærminger til hva sakprosa skal være. Diskusjonene har videre vært sterkt normative og har handlet mye om å utvikle et sett retningslinjer for etisk opptreden som *bør* gjelde for alle sakprosautgivelser. Det har gitt noen prinsipielle problemer. Et felts aktører kan empirisk sett *ha* noen dominerende oppfatninger, men når spørsmålet er om disse reglene kan eller *bør* formuleres, formaliseres og håndheves etter forbilde av en profesjonsetikk, blir det vanskeligere.⁹⁴

En profesjonsetikk har to sider – en indre og ytre funksjon. Den indre er at den binder profesjonsmedlemmene, men ikke andre. Journalister er underlagt Vær Varsom-plakaten, leger er underlagt legeetikken – og begge typer yrkesutøvere kan bli utsatt for sanksjoner hvis profesjonsetikken brytes. En forutsetning for slike systemer er imidlertid den ytre funksjonen – at yrkesgruppa har formaliserte, allment aksepterte grenser. Profesjoner driver normalt aktivt det sosiologen Thomas Gieryn har kalt «boundary work».⁹⁵

En profesjon er en yrkesgruppe som har skaffet seg samfunnsmessig aksept for å gjøre selvstendige og uavhengige vurderinger – som er informert av vedkommendes fag og (eventuelt) dets vitenskapelige kunnskapsgrunnlag, ikke av for eksempel markedet eller organisasjonen. En profesjon har derfor – ifølge Eliot Freidsons klassiske verk om profesjonalisme⁹⁶ – en logikk som skiller seg fra andre logikker, som markedslogikken og den administrative logikken. En kjerneverdi for en profesjon er autonomi, altså den profesjonelles rett til å gjøre vurderinger og ta avgjørelser på egen hånd. Profesjonen kontrollerer dessuten ofte adgangen til yrket. Den utøver altså makt i samfunnet – over hvordan en virksomhet skal utføres, og hvem som skal gjøre det. Men for å kontrollere og balansere denne makten er yrkesutøverne – for å sikre autonomien – gjerne underlagt en formalisert etikk som den selv kontrollerer. En profesjonsetikk er på denne måten en viktig del av profesjonslogikken.

Ofte er det mer eller mindre sammenfall mellom en profesjon og et felt. Helsevesenet er for eksempel sterkt dominert av den medisinske profesjonen og rettsvesenet av juristene. Mediefeltet er fortsatt langt på vei dominert av den journalistiske profesjonen – som riktignok mangler noen profesjonstrekk som en autoriserende utdanning eller «inngangsbillett», men som har mange nok andre trekk til at den i tiår har vært regnet som en profesjon ut fra begrepets moderne forståelse.⁹⁷

For sakprosa har det aldri vært noe slikt sammenfall. Sakprosa skrives av forskere, journalister, kunstnere, forfattere, jurister og medisinere. Denne mangelen på samsvar mellom felt og profesjon hadde kanskje ikke vært noe stort problem hvis det var slik – som det innimellom hevdes – at profesjonsetikken er en forlengelse eller spesialutgave av allmennmoralen.

For det første kan det diskuteres om det finnes en allmenmoral, og hvordan man i så fall skal/kan eller bør utlegge og avgrense den. For det andre er spørsmålet om denne allmenmoralen kan brukes til å lage retningslinjer for en profesjon. Som vi pekte på innledningsvis, er profesjonsetikker ofte regler for *unntak* fra allmenmoralen. De regulerer blant annet hvorfor og hvordan en profesjonsutøver kan opptre i strid med allmenmoraliske normer for å utføre et «samfunnsoppdrag».

Teologen Svein Aage Christoffersen har for eksempel påpekt hvordan den profesjonelle hjelper (som en sykepleier eller en lege) har moralsk rett til å trå inn i den enkeltes «urørlighetssone». Unntaket er begrunnet i vedkommendes profesjon.⁹⁸ En politibetjent eller en soldat har til og med i kritiske situasjoner rett til å drepe andre. En lege kan plage pasienten for å redde ham eller henne, men har også i bestemte tilfeller retten til å skru av respiratoren. En journalist har rett til å plage andre, i alle fall mennesker med makt i samfunnet, på en måte de fleste andre ikke kan. Slike profesjonsrettigheter er politisk, ikke etisk, begrunnet, slik Harald Grimen har formulert det – det bygger på den politiske legitimiteten til samfunnsoppdraget til de respektive profesjonene.⁹⁹ Denne legitimiteten fordrer samtidig at rettigheter og plikter balanseres.

Utfallet etter to tiår med debatt om en Vær Varsom-plakat for sakprosa viser at det neppe er mulig med noen spesifikk profesjonsetikk. De svært ulike yrkesgruppene som alle skriver sakprosa, er inneleiret i en rekke ulike yrker og profesjoner, med helt ulike yrkesetikker, der noen har karakter av formaliserte profesjonsetikker (journalistikken, jussen og medisinen), andre har noen trekk som minner om profesjoners, men knapt noen profesjonsetikk (kunstnere og forfattere). Forskerne er på sin side underlagt et statlig styrt «etisk» regelverk. Forlagsbransjen, som utgir bøkene, er først og fremst kommersielle bedrifter som bekjenner seg til en lite formalisert forretningslogikk og til dels også kunstfeltets logikk («børs og katedral»).

Som Ida Berntsen pekte på allerede i 2008, er dessuten aktørene for forskjellige. Spennet i type utgivelser er også svært vidt, fra fra essayistikk til true crime, fra memoarer til faghistoriske biografier og fra strikkebøker til forskningsformidling. Også andre formuleringer, som Kristenn Einarssons utsagn fra 2014 om at kunsten må være «friest mulig», kan leses som en understrekning av at sakprosaforfattere er en svært heterogen gruppe. Men forlagene har bare indirekte brukt det mest nærliggende argumentet, at verken forlagsbransjen eller sakprosaforfattere på noen måte kan defineres som noen avgrenset profesjon.

Hvor går journalistikkens grenser?

Et komplisert spørsmål er likevel hvor journalistikkens grenser faktisk går. Som nevnt over er ikke journalistikk en profesjon med alle klassiske profesjonstrekk. For ikke mange år siden var ikke desto mindre «journalistikk» nesten ensbetydende med hva som skjedde i regi av et redaktørstyrt medium. Internett har bidratt til å utydeliggjøre profesjonens innhold og grenser. Et viktig spørsmål blir da om journalistikk bare oppfattes som noe som skjer i «pressen», eller om det kan ses som en mer omfattende samfunnsvirksomhet. Dette er en større debatt i mediefagene som vi ikke skal gå videre inn på her. I siste del av artikkelen skal vi imidlertid se nærmere på hvordan journalistikkens grenser vurderes *juridisk*. Vurderingene reiser krevende, juridiske spørsmål som de siste årene har vært gjenstand for økende analyse og debatt i juridisk teori, også i Norge og Norden.¹⁰⁰ Vi kan ikke gå grundig inn i disse diskusjonene her, men vi vil knytte noen kommentarer til den juridiske vurderingen av journalistikk og annen sakprosa.

Gråsonen mellom journalister som publiserer gjennom presseinstitusjoner, og de som publiserer individuelt i for eksempel bøker, er av langt eldre dato enn internett. En gammel sak som er viktig i dette perspektivet, var boken som journalistene Viggo Johansen og Pål T. Jørgensen ga ut allerede i 1989 om *Edderkoppen* – om møbelhandleren fra Jessheim, Arvid Engen, som spilte en viktig, skjult rolle i norsk

Avsløringen av at det fantes en «Edderkopp» på Jessheim skapte stor oppmerksomhet i 1989. Møbelhandler Arvid Engen hadde på 1970-/80-tallet kontakter helt opp til toppnivå i Arbeiderpartiet og LO, og utøvde etter alt å dømme stor innflytelse i norsk politikk gjennom en årekke. Faksimilen er fra Arbeiderbladet 7. juli 1989 og er et av mange presseoppslag om denne saken. Samme år skrev journalistene Viggo Johansen og Pål T. Jørgensen boken *Edderkoppen* (bokomslag til høyre). I 1992 gikk spørsmålet om journalistene skulle gi opp kildene sine, helt til Høyesterett.

politikk i 1980-årene, og som igjen er blitt kjent gjennom NRK-serien *Makta*. *Edderkoppen* havnet i rettsvesenet på grunn av spørsmålet om forfatterne måtte oppgi sine kilder til Kontrollutvalget for overvåkingstjenesten, eller om de var beskyttet av pressens kildevern. Saken gikk helt til Høyesterett i 1992. Høyesterett kalte boken et resultat av «samfunnskritisk og oppsøkende journalistikk som i dag anses som en positiv og viktig del av medias arbeid».¹⁰¹ Videre uttalte retten at det da ville være «kunstig å la det være avgjørende for kildevernet om journalistene i stedet for å presentere stoffet gjennom avis eller kringkasting, gir det ut i bokform». Hensynet til ytringsfriheten ga dermed forfatterne retten til å nekte å oppgi navnene på kildene sine.¹⁰² Selv om boken var publisert utenfor det alminnelige redaksjonelle systemet – som på denne tiden var godt definert – ble den altså behandlet i tråd med journalistproffens særrettigheter og etikk. Det eneste helt uforventede kravet i pressetikken er kildevernet.¹⁰³

Som vi var inne på i innledningen til denne artikkelen, er heller ikke problematikken knyttet til skillet mellom journalistikk og annen publisering på noen måte begrenset til skriftlige utgivelser. I 2015 gikk en sak som minner om *Edderkoppen*, men handlet om film, helt til Høyesterett. I mellomtiden hadde menneskerettslige føringer, og da særlig føringer fra Den europeiske menneskerettsdomstolen (EMD) i Strasbourg, fått betydelig mer innflytelse på norsk juss. Saken fra 2015 handlet om dokumentaristen Ulrik

Imtiaz Rolfsen, som på den tiden arbeidet med en film som skulle belyse hvorfor norske borgere lot seg verve som fremmedkrigere til Syria. Rolfsen satt på upublisert filmmateriale som kunne inneholde viktige bevis i en straffesak der to personer var siktet for tilslutning til en terrororganisasjon. Politiets sikkerhetstjeneste (PST) tok beslag i materialet og fremsatte begjæring til Oslo tingrett om opprettholdelse av beslaget. Dette motsatte Rolfsen seg under henvisning til kildevernet. Et av spørsmålene i saken var om Rolfsen, som dokumentarfilmskaper, falt inn under den personkretsen som kan påberope seg pressens kildevern. Tingretten kom til at Rolfsen falt inn under denne kretsen, med den begrunnelse at hans virksomhet som dokumentarskaper i hovedtrekk hadde samme formål som aviser og kringkasting.¹⁰⁴ Dette sluttet både lagmannsretten og Høyesterett seg til.¹⁰⁵ Både tingretten og lagmannsretten mente likevel at kildevernet måtte vike for hensynet til politiets etterforskning. Høyesterett kom derimot til at kildevernet gikk foran, og beslaget ble opphevet. Dommen omtales som en viktig og prinsipiell klargjøring av kildevernets omfang og betydning i Norge.¹⁰⁶

I både Edderkopp-saken og Rolfsen-saken dreide det seg om å gi en sakprosaforfatter/ dokumentarfilmskaper de samme *rettighetene* som en journalist i form av kildevern. Journalister har flere slike særrettigheter: De har i mange tilfeller mer rett på *innsyn* og tilgang til informasjon enn allmennheten, de er fritatt fra en rekke plikter etter *personvernlovgivningen* (GDPR), og de har egne regler for *publisering*, for eksempel etter åndsverkloven. Rettigheter er imidlertid, som vi har vært inne på, nært knyttet til forpliktelser: Som en forutsetning for at journalister tilkjennes disse særlige rettighetene, oppstiller Den europeiske menneskerettsdomstolen og norske domstoler et krav om at journalistene opptre i tråd med «ethics of journalism». I Rolfsen-saken anførte PST at det hadde vært en uheldig rolleblanding mellom journalist og kilde i prosjektet, fordi en av filmfotografene ikke hadde vist nødvendig distanse og objektivitet til kildene. Høyesterett kom imidlertid til at kontakten mellom fotografen og kilden var i tråd med «ethics of journalism».¹⁰⁷

Ved vurdering av hvilke aktører som kan tilkjennes de journalistiske særrettighetene, og som dermed også må opptre i tråd med «ethics of journalism», opererer EMD med en *funksjonell* forståelse av hva journalistikk er: Domstolen viser til journalistikkens funksjon som «a social watchdog» i samfunnet og presiserer at journalistikkens oppgave er å bidra til «the public debate by disseminating information and ideas on matters of general public interest».¹⁰⁸ Ytringsaktører som fyller denne funksjonen, kan tilkjennes de samme rettighetene og pliktene som journalister. I juridisk litteratur har flere påpekt at dette gir en vid forståelse av journalistikk som kan omfatte mange yringsaktører.¹⁰⁹ EMD sier uttrykkelig at både ikke-statlige organisasjoner (NGO-er), forskere, forfattere av litteratur som har allmenn interesse («authors of literature on matters of public concern»), bloggere og brukere av sosiale medier kan fylle pressens funksjon.¹¹⁰ I så fall må de også opptre i tråd med «ethics of journalism».¹¹¹ Skal vi ta EMD på ordet, innebærer dette at norske forfattere og forlag kan oppleve å få sine sakprosautgivelser vurdert i norske domstoler eller i EMD på journalistisk grunnlag, dersom utgivelsene bidrar til «the public debate by disseminating information and ideas on matters of general public interest». Det er imidlertid viktig å understreke at EMDs praksis er dynamisk og stadig gjenstand for utvikling og presisering.

Vi kjenner ikke til norske saker om litteratur som har vært til behandling i EMD. Det er tross alt sjelden rettsapparatet kobles inn, og enda sjeldnere at norske saker havner i EMD generelt sett. Dermed er det primært slik at disse spørsmålene diskuteres i offentligheten. En sjekklister kan imidlertid, på samme måten som Rognstad-rapporten, ha en normsettende effekt og være med på å intensivere forventningene til forfattere og forlag. Vi har sett at domstolene ofte henviser til «ethics of journalism», men aldri til en «sakprosa-etikk». Hvis debattene i offentligheten om sakprosa, og en sjekklister med tydelige spor av journalistikk sammen med en journalistisk inspirert rettspraksis, fører til at sakskribenter i stigende

grad legger vekt på å oppnå samme vern under ytringsfriheten som journalister har, kan dette utløse en tendens til å opptre i tråd med journalistikkens etiske normer.

Det trenger ikke være skadelig for sakprosaens omdømme, men kan føre til en ensretting av den literære sakprosaen – og en slik «kolonisering» som de Figueiredo uttrykte bekymring for. Det kan også bidra til å begrense den enkelte aktørs ytringsfrihet.

En ny heftig debatt høsten 2024, fire år etter at den etiske sjekklisten så dagens lys, viser at problematikken rundt forlagsbransjens og sakprosaforfatteres etikk fortsatt er lys levende. Boken *Partiet. En innsideberetning om Arbeiderpartiets fall*, som *Dagblad*-journalistene Steinar Suvatne og Jørgen Gilbrant hadde basert på intervjuer med 70 anonyme kilder, fikk massiv kritikk fra blant annet andre politiske journalister og utløste nye krav om et sterkere regelverk for sakprosa basert på Vær Varsom-plakaten. Det ble både stilt spørsmål ved nødvendigheten av å bruke så mange anonyme kilder og problematisert at de som ble utsatt for kritikk i boken ikke hadde mulighet til å forsvare seg. Flere omtalte personer sto også frem og bestred påstander om faktiske hendelser. I tillegg brukte forfatterne det grepet som ble sterkt omdiskutert allerede i forbindelse med *Bokhandleren i Kabul* – en allvitende fortellerstemme.

Konklusjon

I denne artikkelen har vi gått gjennom debatten om norsk sakprosa eller forlagsbransjen burde ha en «Vær Varsom»-plakat, inkludert enkeltsaker av relevans for denne debatten. Vi har vist hvordan forskjellige tilnærminger og logikker fra ulike felt – journalistikk, forskning og kunst – har blitt fremhevet av forskjellige aktører. Forlagsbransjen og enkeltforfattere har argumentert med kunstaspektet, journalistikkens representanter ofte med journalistikkens logikk, og forskningens etterrettelighetsregime har også hatt stor betydning. Spørsmålet om en Vær Varsom-plakat har vært sentralt. Vi argumenterte for at vi i det endelige resultatet finner klar inspirasjon fra journalistikkens logikk.

Sluttresultatet ble en sjekkliste, ingen profesjonsetikk. Det siste var trolig umulig tatt i betraktning at verken forlagsbransjen eller sakprosaforfattere på noen måte kan defineres som en avgrenset profesjon. Dette er et aspekt som har vært oppe i diskusjonen, men som er blitt tillagt forholdsvis lite vekt i en debatt som lenge var fokusert rundt forestillingen om at det var mulig med en Vær Varsom-plakat.

I den debatten som har vært, har vi sett at aktørene har argumentert med alt fra at saklitteratur er kunst til at det er journalistikk, det har vært lagt vekt på forfatterens individuelle posisjon og på forlagernes ansvar, det har vært argumentert med forfatterens mangfoldige yrkesbakgrunner og med behovet for retningslinjer å lene seg på, og hensynet til omtalte eller til publikum («offentlighetens interesse») er også vektlagt.

Samtidig har debatten om en Vær Varsom-plakat for sakprosa hele tiden aktualisert spørsmålet om hvor grensen går mellom journalistikk og annen publisering, og hva det innebærer – av både forpliktelser og rettigheter.

Dette er også et spørsmål i jussen, der rekkevidden av pressens juridiske særrettigheter og -plikter må avgrenses. Avgrensningen er krevende for domstolene, og foreløpig opererer Den europeiske menneskerettsdomstolen med en vid definisjon av hva journalistikk er.

Alle diskusjonene rundt sakprosaetikk kan ha en normsettende effekt, og i ytterste konsekvens kan slike spørsmål altså bli juridisk avklart. Denne artikkelen har vært et lite bidrag til å forstå denne utviklingen, som det er grunn til å følge nærmere med på i årene som kommer.

Noter

- 1 Fidjestøl (red.) 2018: 56 ff.
- 2 Fidjestøl 2018: 56, 68
- 3 Se f.eks. Fidjestøl 2018: 14 ff., Skre 2015
- 4 [Forfattere kan ikke lenger ture frem | Ingunn Økland \(aftenposten.no\) 25. februar 2020](#)
- 5 Rt. (Retts Tidende) 1992 s. 39
- 6 RG (Retts Gang) 2011 s. 1481
- 7 Rt. 2010 s. 258
- 8 Rt. 2015 s. 1286
- 9 Det gjelder selvsagt kortere sakprosattekster som tidsskriftartikler, men det kommer vi ikke inn på her.
- 10 Blikstad-Balas og Tønnesson 2020: 14
- 11 Blikstad-Balas og Tønnesson 2020: 15. Definisjonen dekker ikke nødvendigvis alt man ville identifisert som litterær sakprosa, men den er dekkende nok til å være nyttig for formålet i denne artikkelen.
- 12 March og Olsen 2004
- 13 Fligstein og MacAdam 2012
- 14 Et begrep som ligner på det sosiologen Pierre Bourdieu i sin feltteori har kalt «doxa»
- 15 I alle fall ikke uten å gjøre det tydelig at det er det man har gjort.
- 16 Urdal 2005
- 17 Gjengitt hos Fidjestøl 2018: 62
- 18 Al-Kubaisi 2003: 18–21
- 19 RG 2011 s. 1481
- 20 HR (Høyesterett) 2012-533-U
- 21 [Sverre Steen-prisen – HIFO](#)
- 22 «Historisk kopi», *Morgenbladet* 7. november 2003
- 23 Foreningen het opprinnelig Norsk faglitterær forfatterforening, med kortformen NFF. Oversetterne kom med allerede i 1990, men O-en ble ikke føyd til før i 2018. Fidjestøl 2018: 38
- 24 Rognstad et al. 2013: 13
- 25 Rognstad et al. 2013: 15
- 26 Rognstad et al. 2013: 32
- 27 Jf. for eksempel Bjerke og Hovlid 2018
- 28 Rognstad et al. 2013: 33
- 29 Nærmere om dette, se Hovlid 2017
- 30 Rognstad og Lassen 2019: 317
- 31 Rognstad et al. 2013: 34
- 32 Rognstad et al. 2013: 187–188
- 33 Rognstad et al. 2013: 96
- 34 Retreiver er en søkbar database som omfatter det redaksjonelle innholdet i de aller fleste norske aviser. Også en del andre periodika er arkivert. «Redaksjonelle kilder» er i dette tilfellet ikke bare nyhetsmedier, men også tidsskrifter som Prosa. Et slikt søk beviser ikke at ikke problematikken har vært diskutert tidligere. Det var også ikke helt uvanlig før å bruke begrepet «faglitteratur» i stedet for sakprosa. Vi har ikke søkt på det.
- 35 I bakgrunnsnotatet til bestillingen Rognstad-utvalget fikk i 2005, står det videre eksplisitt at den kanskje kunne danne grunnlag for en slags Vær Varsom-plakat. Rognstad et al. 2013: 15
- 36 Sitert fra Omdal 2014
- 37 «Problematiske MEMOarer», *Morgenbladet*, 27. april 2007
- 38 [Etterlyser etisk regelverk for bok – NRK Kultur og underholdning, 2. november 2007](#)
- 39 [Skal drøfte nytt regelverk – Morgenbladet, 27. september 2013 / 29. april 2021](#)
- 40 Ifølge opplysninger som forlagsdirektør i Pax, Astrid de Vibe, ga i en senere sammenheng, begynte flere forlag å lage sjekklistor og retningslinjer selv om dette ikke munnet ut i noe felles opplegg. De Vibe tidfester dette til 2009, men det er sannsynligvis snakk om samme initiativ. «Kjøreregler for norsk sakprosa?», NFF-bulletin nr. 4, 2013
- 41 [Etterlyser etisk regelverk for bok – NRK Kultur og underholdning, 2. november 2007](#)
- 42 Rossavik 2008a: 9
- 43 Rossavik 2008b: 54 ff. Se også «Kjøreregler for norsk sakprosa?», NFF-bulletin nr. 4 2013
- 44 Berntsen 2008: 56

- 45 Berntsen 2008
- 46 «Litteratur i grenseland», *Aftenposten* 8. september 2008
- 47 Bjerke 2008
- 48 Rossavik 2008b: 54
- 49 Sammenfallet mellom slike pikante detaljer, særlig i biografier og selvbiografier, og avisenes interesse for dem er omtalt flere ganger gjennom årene. Forfatteren Frode Grytten kritiserte i et foredrag tidlig i 2008 norske biografier for å være «Se og Hør for intellektuelle». [Se og Hør for intellektuelle?](#) (*aftenposten.no*) 13. januar 2008
- 50 Gilje 2007, Gilje 2008
- 51 Fidjestøl 2018: 52 ff.
- 52 [Sakprosa inn i Forfattersentrum - BOK365.no](#), 6. juni 2014. Debatten er igjen blitt aktualisert i forbindelse med stortingsmeldingen *Kunstnarkår* fra 2023, og en offentlig strid mellom medlemmer i Norsk Forfatterforening og det relativt nystartede Norsk Forfatterforbund, der også NFFO deltok. Meninger: [Sakprosa er skrivekunst!](#) (*vg.no*), 9. desember 2023; [Sakprosa tilhører kunstnerpolitikken - Prosa](#), 19. juni 2024
- 53 Rt. 2010 s. 258
- 54 Egeland 2023: 429
- 55 Egeland 2023: 431
- 56 Wenche Breivik døde våren 2013, et halvt år før boken kom ut.
- 57 Nateland 2014: 4
- 58 [Etterlyser etisk råd for forfattere \(aftenposten.no\)](#), *Aftenposten*, 15. september 2013
- 59 «Boken kan bli PFU-sak». *Dagsavisen* 1. november 2013, sitert fra Nateland 2014: 47
- 60 «Kjøreregler for norsk sakprosa?», NFF-bulletin nr. 4 2013
- 61 «Forlagsetikk – hva er det? 'MOREN'», VG, 27. november 2013
- 62 Nateland 2014: 2
- 63 Nateland 2014: 1
- 64 Nateland 2014: 43–33
- 65 F.eks. – [Veum tjener masse penger på folks lidelser - NRK Kultur og underholdning](#), 13. november 2014; «Vær ikke varsom!», *Nordlys*, 19. mars 2014
- 66 [Skal drøfte nytt regelverk - Morgenbladet](#), 27. september 2013 / 29. april 2021
- 67 Sitert fra [Slik blir Vær Varsom-plakaten - BOK365.no](#), 26. februar 2014
- 68 [Slik blir Vær Varsom-plakaten - BOK365.no](#), 26. februar 2014
- 69 [Forlagene får «etisk plakat» \(aftenposten.no\)](#), 26. februar 2014
- 70 «Profesjonene og den frie litteraturen», *Morgenbladet*, 27. september 2013
- 71 «Kjøreregler for norsk sakprosa?», NFF-bulletin nr. 4, 2013
- 72 Hovdenakk 2014: 4–5
- 73 Gjelsvik 2009: 122
- 74 [Årsberetning2014_web.pdf \(forleggerforeningen.no\)](#)
- 75 Ytrings- og trykkefrihet - Den Norske Forleggerforening ([forleggerforeningen.no](#)). Forleggerforeningens ytringsfrihetsutvalg var blitt satt ned allerede i 2013.
- 76 «Etterlyser etiske regler etter bloggbråk», *Dagens Næringsliv*, 15. mars 2019
- 77 Sitert fra Fonn 2023
- 78 Moren ble senere dømt for omsorgssvikt.
- 79 Sætre 2018
- 80 Ibid.
- 81 Ibid.
- 82 «Et kunnskapstyveri», *Morgenbladet*, 22. mars 2019
- 83 [Behøver forfattere ei etisk sjekkliste?](#) - Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening ([nffo.no](#)); [Forlagsjefer støtter etisk sjekkliste](#) - Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening ([nffo.no](#))
- 84 [Mandat - Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening \(nffo.no\)](#)
- 85 [Meninger: Forfattere trenger ikke regler, de trenger å tenke seg om \(vg.no\)](#), 25. februar 2020
- 86 Olsen 2020
- 87 Simen Sætre, post på egen Facebook-vegg, 22. februar 2020

- 88 Trenger forlag og forfattere en Vær Varsom-plakat? Ja. Ville det hjulpet i Aps Giske-inferno? Ikke så sikkert | Frank Rossavik (aftenposten.no), 10. oktober 2019; Min konklusjon er klar: Opphisselsen over bokutgivelsen til Haddy Njie er betydelig overdrevet (m24.no), 21. oktober 2019
- 89 «Etisk sjekklister», NFFO 2020, *Etisk sjekklister - Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening* (nffo.no), pkt. 2
- 90 «Etisk sjekklister», NFFO 2020, pkt. 1
- 91 Forskningsetiske retningslinjer, Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora, Innledning
- 92 Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap og humaniora, punkt E
- 93 «Etisk sjekklister», NFFO 2020, pkt. 4
- 94 Der hvor ikke annet er anført, er fremstillingen i denne undertittelen hovedsakelig basert på Bjerke 2011.
- 95 Gieryn 1983
- 96 Freidson 2001
- 97 Se for eksempel Ottosen 2004.
- 98 Christoffersen 2005. Utgangspunktet er Levinas og Løgstrups nærhetsetikk.
- 99 Grimen 2006
- 100 Se for eksempel Ullits 2019 og Hovlid 2020.
- 101 Rt.1992-39 s. 48
- 102 Rt.1992-39 s. 45
- 103 Paragraf 3.4, 3.5 og 3.6 i Vær Varsom-plakaten
- 104 TOSLO (Oslo tingrett) 2015-95059
- 105 LB (Borgarting lagmannsrett) 2017-108377 og Rt. 2015 s. 1286 avsnitt 48 og 49
- 106 Kierulf 2016
- 107 Rt. 2015 s. 1286, avsnitt 73–76
- 108 Steel og Morris mot Storbritannia 2005 § 89
- 109 Se Hovlid 2019 og Hovlid 2020 med videre referanser.
- 110 Magyar Helsinki Bizottsag mot Ungarn 2016 § 168
- 111 Magyar Helsinki Bizottsag mot Ungarn 2016 § 159

Litteratur

- Al-Kubaisi, W. (2003). Åsne Seierstad og forfallet i den offentlige moral. *Prosa* nr. 6, 18–21.
- Beauchamp, T. og Childress, J. (2001). *Principles of biomedical ethics*. Oxford: Oxford University Press.
- Berntsen, I. (2008). I grenseland. *Prosa* nr. 4, 54–56.
- Bjerke, P., og Hovlid, E.L. (2018). Strengere enn jussen? En analyse av saker som har blitt behandlet av både Pressens Faglige Utvalg og domstolene. *Norsk medietidsskrift* nr. 1, 1–21.
- Bjerke, P. (2011). *Journalistikkens vekst – og fall. Om journalistisk profesjonsmakt* Kristiansand: IJ-forlaget.
- Bjerke, P. (2008). Unntak fra folkeskikken. Om bransjemoral i et forlags-journalistisk kompleks. *Prosa* nr. 6.
- Blikstad-Balas, M. og Tønnesson, J.L. (2020). *Inn i sakens prosa*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Christoffersen, S.Aa. (2005). *Profesjonsetikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Egeland, M. (2023). Høyesteretts «alminnelige vurdering» av litteratur – Dom om «lokalhistoriebok» lest med litteraturforskerens briller. *Lov og Rett* nr. 7, 419–432.
- Fidjestøl, A. (red.) (2018). *NFFO 40 år*. Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening.
- Fonn, B.K. (2023). Har vi hjemmefronten nå? En gjennomgang av den såkalte 'Michelet-debatten'. *Mediehistorisk Tidsskrift* nr. 1 (nr. 39), 254–269.
- Fligstein, N. og MacAdam, D. (2012). *A theory of fields*. Oxford: Oxford University Press.
- Freidson, E. (2001). *Professionalism, the third logic: On the practice of knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gieryn, T.F. (1983). Boundary-work and the demarcation of science from non-science: Strains and interests in professional ideologies of scientists. *American Sociological Review*, 781–795.

- Gilje, K.B. (2007). Varsomhet, oppmerksomhet og ytringsfrihet. *Leder, Prosa* nr. 5.
- Gilje, K.B. (2008). Bokbransjens omdømme. *Leder, Prosa* nr. 5.
- Gjelsvik, A. (2009). Etske lesninger i fiksjonens frirom. *K&K – Kultur og Klasse*, 36(106), 120–141.
- Grimen, H. (2006). *Profesjonsetikken sitt grunnlag*. SPS-notat 04/2006. Oslo: Høgskolen i Oslo.
- Hovdenakk, S. (2014). Selvføring eller selvdømming? *Leder, Prosa* nr. 1.
- Hovlid, E.L. (2017). Profesjonsetikk som rettskilde i norsk rett. *Tidsskrift for Rettsvitenskap* 130(2–3), 247–281.
- Hovlid, E.L. (2019). Finding a judicial definition of journalism: a challenging exercise in the digital age. I Mart Susi (red.), *Human Rights, Digital Society and the Law*, s. 209–224.
- Hovlid, E.L. (2020). Hvem er journalist i norsk rett? *Tidsskrift for Rettsvitenskap* 133(1), 3–38.
- Kierulf, A. (2016). Høyesterett som kildevernets rettsavklarer. *Kritisk juss* 42(1), 55–61.
- March, J. og Olsen, J.P. (2004). *The logic of appropriateness*. Arena Working Paper 04/09. Universitetet i Oslo.
- Nateland, S.J. (2014). «Et etisk konkursbo»? *Mottakelsen av Marit Christensens Moren*. Masteroppgave i litteraturformidling, Universitetet i Oslo.
- Omdal, S.E. (2014). *PFU for sakprosa*. Forelesning ved Høgskulen i Volda, 23. januar.
- Ottosen, R. (2004). *I Journalistikkens grenseland*. Kristiansand: IJ-forlaget.
- Olsen, T.R. (2020). Dette hadde hun unngått med en bedre etikk. *prosa.no. Dette hadde hun unngått med en bedre etikk – Prosa*
- Skre, A. (2015). *Tilnærmingar, metode, drøftingar og val. Viskapleg etterskrift til biografien Hulda Garborg. Nasjonal strateg*. Doktoravhandling i historie, Universitetet i Oslo.
- Rognstad, O.A. og Lassen, B.S. (2019). *Opphavsrett*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rognstad, O.A., Tønnesson, J.L., Nagel, A.-L. og Laupsa, H. (2013). *God skikk. Om bruk av litteratur og kilder i allmenne, historiske framstillinger*. Institutt for privatrett, Universitetet i Oslo.
- Rossavik, F. (2008a). *Stikk i strid. En biografi om Einar Førde*. Oslo: Spartacus.
- Rokksavik, F. (2008b). Etikk av egeninteresse. *Prosa* nr. 6, 54–55.
- Sætre, S. (2018). Forlagenes etiske føleri. *Prosa* nr. 6. *Forlagenes etiske føleri – Prosa*
- Ullits, J. (2019). *Journalistbegrebet i retlig belysning*. København: Karnov Group.
- Urdal, A. (2005). *Mellom fiksjon og fakta. Reportasjen som sjanger*. Masteroppgave i allmenn litteraturvitenskap, Universitetet i Oslo.